

**ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՅՐ ԱՆՏԻՈՔԻ
ԻԾԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ**

Բանալի բառեր՝ խաչակրաց արշավանքներ, Բյուզանդական կայսրություն, ասպետական միաբանություններ, ավատատիրական համակարգեր, Երուսաղեմի թագավորություն, մոնղոլական արշավանքներ:

Խաչակրաց արշավանքների, Բյուզանդիայի, Կիլիկիայի ու Մերձավոր Արևելքի պատմության անցուղարձերը մշտապես եղել են պատմաբանների ուշադրության կենտրոնում: Առաջին խաչակրաց արշավանքի ընթացքում ձևավորվեցին չորս խաչակրաց պետական միավորներ, որոնցից մեկը 1098 թ. վերջերին կազմակերպված Անտիոքի իշխանությունն էր: Իրավական առումով Արևելքի բոլոր լատինական երկրները միավորված էին Երուսաղեմի թագավորության կազմում, սակայն փաստացի այդ իշխանությունը վարում էր անկախ քաղաքականություն: Նույնիսկ հիերարխիկ աստիճանակարգով Անտիոքի կառավարիչներն ունեին ընդգծված առավելություն՝ կրելով իրենց հատուկ պրինցի կոչում, որը ցածր էր միայն թագավորական կարգից:

Անտիոքի իշխանությունը հյուսիսային և հյուսիսարևմտյան ուղղություններով սահմանակից էր Կիլիկյան Հայաստանին: Խնդրո առարկա ժամանակահատվածում Կիլիկիայում տեղի էին ունենում հայկական իշխանությունների միավորման գործընթացներ, որոնք Անտիոքի իշխանների հետ պետք է մտնեին Դաշտային Կիլիկիայի վրա ազդեցություն տարածելու երկարատև պայքարի մեջ: Սակայն այդ պայքարի էական առանձնահատկություններից մեկը նրանում էր, որ հարևան պետությունները, ու մասնավորապես Բյուզանդիան, ևս լուրջ նպատակներ ունեին հիշյալ տարածքների հետ կապված:

Կիլիկիայի նկատմամբ Անտիոքի նկրտումները դրսևորվեցին հենց սկզբից: 1098 թ. նոյեմբերին-դեկտեմբերին Բոհեմունդն՝ (1098-1111 թթ.)

արդեն Անտիոքի իշխանի կարգավիճակով, շարժվում է հյուսիս և առանց որևէ դիմադրության նվաճում Տարսոսը, Մամեստիան, Ադանան, Անարզաբան ու Դաշտային Կիրիկիայի մյուս շրջանները, որտեղ նշանակվեցին Բոհեմոնդին հավատարիմ ծառայողներ¹: Այս հաղորդումը վկայում է այդ քաղաքների Անտիոքի տիրապետությանը խաղաղ ճանապարհով անցելու մասին²:

Արդեն 1103 թ. սկզբին, Անտիոքի ասպետները տիրում են նաև Լաոդիկեա (հայկական աղբյուրներում նաև Լավոդիկիա) նավահանգստին³: Լաոդիկեային, Մամեստիային, Ադանային ներքին գործերը տնօրինելու հարցում թողնվում է մասնակի ինքնավարության իրավունք, բայց դրվում են ծանր հարկեր ու ռազմական օգնության ցույց տալու պահանջ⁴:

Բյուզանդիան կորցրած դիրքերը վերականգնելու համար հաճախ էր դիմում ռազմական գործողությունների, սակայն լուրջ հաջողություններ այդպես էլ չարձանագրվեցին մինչև 1108 թ. սեպտեմբեր, երբ Բոհեմոնդը պարտություն կրեց կայսր Ալեքսիոսից (1081-1118 թթ.) և Դեաբոլում կնքեց մի պայմանագիր⁵, որի մեզ հետաքրքրող հատվածները հռչակում էին.

- Բոհեմոնդն ընդունում էր վասալական կախվածություն Ալեքսիոս Կոմնենոսից և նրա գահաժառանգ Հովհաննես II-ից:

- Անտիոքը հրաժարվում էր Լաոդիկեայից, Դաշտային Կիրիկիայում ձեռք բերած բոլոր տիրույթներից և, ընդհանրապես, նրա նկատմամբ ունեցած որևէ հավակնություններից:

¹ Willermi Tyrensis Archiepiscopi, *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*, Recueil des historiens des croisades (այսուհետ՝ RHC), Hist. occidentaux, t. 1, Paris, 1844, pp. 279-280.

² В. П. Степаненко, А. В. Шорохов, “К хронологии византийско-антиохийской борьбы за Равнинную Киликию. 1098-1108 гг.”, *Античная Древность и Средние Века*, 1983, вып. 20, с. 141.

³ *Gesta Tancredi in expeditione Hierosolymitana*, auctore Rudolfo Cadomensis, RHC, Hist. occidentaux, t. 3, Paris, 1866, pp. 706-709, П. Виймар, *Крестовые походы*, перев. с фр. Журавлевой Д. А., СПб, 2006, с. 148.

⁴ *Gesta Tancredi in expeditione Hierosolymitana*, p. 709.

⁵ А. Комнина, *Алексиада*, под ред. Я. Н. Любарского, Москва, 1965, с. 365-372. Պայմանագրի կետերի և աշխարհագրական տեղայնացումների մասին մանրամասներ տե՛ս В. П. Степаненко, “Мараш и графство Эдесское в Девольском договоре 1108 г.”, *Византийский временник*, 1987, т. 48, с. 53-63, Ս. Runciman, *A History of the Crusades*, t. 1, London-New York, 1951, p. 33-52, Ա. Ա. Բոդրյան, *Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականությունը*, Երևան, 1988, էջ 72-74:

- Դաշտային Կիլիկիայի մեծ մասը՝ Տարսոն, Ադանա, Մամեստիա և Անարզաբա քաղաքներով, անցնում էր Բյուզանդիային:

Ինչևիցէ, Դեաբոլի պայմանագիրը մնաց միայն թղթի վրա, իսկ Բոհեմոնդի հաջորդ Տանկրեդին (1100-1103; 1105-1112 թթ.) այն պարտադրել Ալեքսիոս կայսերը չհաջողվեց: Ընդհակառակը, նրա հետագա հաջողությունները նորմաններին դարձրեցին ողջ Դաշտային Կիլիկիայի միակ տերը:

Իրավիճակը սկսում է փոփոխվել Ռուբինյան հարստության ամրապնդմամբ: Լևոն I-ի կառավարման շրջանում (1129- 1137 թթ.) առաջին փորձերն են արվում հաստատվելու Դաշտային Կիլիկիայում: Նա կարողանում է 1135 թ. Անարզաբայի տիրապետությունը տարածել Անտիոքի իշխանությանը պատկանող Սարվանդիքար ամրոցի վրա⁶: Անկարող գտնվելով զենքի ուժով հնազանդեցնել Լևոնին՝ Անտիոքի խաչակիրները սկսում են այլ ճանապարհներ որոնել. 1136 թ. դուքս Ռայմունդ Պուլատյեն (1136-1149 թթ.) գերում է Լևոնին և շղթայակապ բերում Անտիոք⁷: Աղբյուրներում Լևոնի և Ռայմունդի բախման մասին տեղեկությունների բացակայությունը հիմք է հանդիսացել այն խարդախություն համարելու համար⁸:

Լևոնին ազատելու համար նրա որդիները պատանդ ուղարկվեցին Անտիոք, Ռայմունդին հանձնվեցին Ադանան, Մամեստիան, Սարվանդիքարն ու վճարվեց 60 հազար դահեկան փրկագին⁹: Այն կարծիքը, որ ազատվելուց հետո Լևոնը հետ է բերել կորցրածը և ստիպել Ռայմունդին պատանդներ ուղարկել հայոց արքունիք¹⁰ համոզիչ չէ¹¹: Անտիոքի և Կիլիկիայի հաշտեցման գործում

⁶ Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք, Վենետիկ, 1956, էջ 159-160:

⁷ Անանուն Եղեցացի, Ժամանակագրություն, Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. 12, Ասորական աղբյուրներ, գիրք Բ, Երևան, 1982, էջ 80, Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք, էջ 160: Մանրամասներ տե՛ս u G. Dédéyan, *Les pouvoirs arméniens dans le Proche-Orient Méditerranéen (1068-1144)*, t. 2, Paris, 1990, pp. 499-517, 530-531.

⁸ Մ. Չամչեանց, Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1786, հ. Գ, էջ 51, R. Grousset, *Histoire des croisades et du royaume franc de Jérusalem*, t. 2, Paris, 1935, p. 52, Г. Г. Микаелян, *История Киликийского Армянского государства*, Ереван, 1952, с. 101, Ս. Մ. Տեր-Ներսեսյան, Կիլիկյան Հայաստանի թագավորությունը, հ. 2, Լոնդոն, 1969, քարգմ. Լ. Հ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները և հայերը, հ. Ա, Երևան, 2005, էջ 387, նույն տեղում, հ. Բ, Երևան, 2007, էջ 107:

⁹ Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք, էջ 160:

¹⁰ Մ. Չամչեանց, նշվ. աշխ., հ. Գ, էջ 51, R. Grousset, *Histoire des croisades et du royaume franc de Jérusalem*, t. 2, p. 52, Г. Г. Микаелян, указ. соч., с. 101.

¹¹ F. Chalandon, *Les Commènes*, Հատված. քարգմ. Լ. Հ. Տեր-Պետրոսյան, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 157, Ե. Հ. Քասունի, Կիլիկիոյ հայկական իշխանապետությունը Մերձաւոր Արևելեւիքի քաղաքական հոլովոթիւն մէջ (1080-1137), Պէյրոսք 1974, էջ 201:

միջնորդությամբ հանդես եկավ Եղեսիայի կոմս Ժոսլեն II-ը¹² (1131-1150 թթ.), բայց նոր բախումներն անխուսափելի կլինեին, եթե նրանք չմիավորվեին Հովհաննես II-ի (1118-1143 թթ.) դեմ. կայսրը 1137 թ. արշավանք էր ձեռնարկել դեպի Կիլիկիա և Անտիոք:

Ձբացառելով Մամեստիայի, Ադանայի և Տարսոնի ձեռքից-ձեռք անցնելու վարկածը¹³ մի շարք փաստեր հաստատում են Դաշտային Կիլիկիայի վրա 1100-1137 թվականներին Անտիոքի ազդեցությունը.

- 1111 թ. Տանկրեդի հրամանով հավաքված վասալների շարքում նշված են Տարսոնի և Մամեստիայի տեր Վիդո Կոռնեոլիսը (Գի դը Շեվրի), Տարսոնի եպիսկոպոս Ռոգերիուսը, Լեոն Ռուբինյանը, Գոդ Վասիլն ու իշխան Օշինը¹⁴:

- Մամեստիա քաղաքի եպիսկոպոսը մինչև 1135 թ. Անտիոքի ապագա պատրիարք Ռաուլ Դոմֆրոնտացին էր¹⁵:

- 1132 թ. Հոռմի պապի կոնդակներից մեկն Անտիոքի աթոռի ավագությունը տարածում է Անարզաբայի, նրա 9 եպիսկոպոսների, Սելևկիայի ու նրա 24 եպիսկոպոսների վրա ևս¹⁶:

- Տրանկների կողմից 1132 թ. Կիլիկիա կազմակերպված արշավանքի, ապա Լեոնի գերության տրամաբանական պատճառն Անտիոքի հսկողությունից Դաշտային Կիլիկիայի դուրս գալն էր, բայց մինչև 1137 թ. Ռայմունդ Պուլատյեն վերականգնեց իր իշխանությունն այդ տարածքների վրա:

Մինչև XII-րդ դ. 70-ական թթ.՝ պայմանավորված Բյուզանդիայի լուրջ հաջողություններով, Կիլիկյան Հայաստանի և Անտիոքի իշխանության հարա-

¹² **Մ. Չաֆեանց**, նշվ. աշխ., հ. Գ, էջ 51, **Dédéyan G.**, op. cit, t. 2, pp. 518-523.

¹³ **Grousset R.**, op. cit., t. 1, Paris, 1934, p. 51 հմմտ. **Chalandon F.**, *Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène (1081-1118)*, Paris, 1900, p. 235, **հույճի՝ Les Comnène, Études sur l'empire Byzantin au XI et au XII siècles, Jean II Comnène (1118-1143), et Manuel I Comnène, (1143-1180), Paris, 1912, p. 108-109, **Г. Г. Микаелян**, указ. соч., с. 95, 100-101.**

¹⁴ **Alberti Aquensis**, *Historia Hierosolymitana, RHC, Hist. occidentaux*, t. 4, Paris, 1879, pp. 682-683, **Galterii, cancellarii Antiocheni**, *Bella Antiochena, RHC, Hist. occidentaux*, t. 5, Paris, 1895, op. cit., p. 93.

¹⁵ **Willermi Tyrensis Archiepiscopi**, op. cit., p. 619. Ռաուլ Դոմֆրոնտացու մասին տե՛ս **L. Mas Latrie de**, “Les patriarches latins d'Antioche”, *Revue de l'Orient latin*, Paris, № 2 (1894), p. 193, **E. Rey**, “Les dignitaires de la principauté d'Antioche”, *Revue de l'Orient latin*, Paris, № 8 (1900—1901), pp. 133-135, **B. Hamilton**, “Ralph of Domfront, patriarch of Antioch (1135—1140)”, *Univer. of Nottingham*, № 28 (1984), op. cit., pp. 1-22.

¹⁶ **Willermi Tyrensis Archiepiscopi**, op. cit., pp. 623-624.

բերույթյուններում դիրքերի էական փոփոխություն չի նկատվում: Դրանք հիմնականում զարգանում էին սահմանակից մի քանի բերդերի (Դարպսակ, Բաղրաս) պատկանելության վեճերի համատեքստում: Սակայն Կոստանդնուպոլիսի դիրքերի թուլացումը Միրիոկեֆալոնի ճակատամարտից հետո (1176 թ.) սրում է հակասությունները պետությունների միջև, որի առիթ են դառնում.

ա. Կիլիկիայի ներքաղաքական հարցերում Բոհեմունդի միջամտությունը, որն օգնում էր Լամբրոնի Հեթումյաններին¹⁷:

բ. Տարսոնի պատկանելության հարցը, որը Բոհեմունդ III-ը (1163-1201 թթ.) ստիպված վաճառել էր իշխան Ռուբեն III-ին (1175-1187 թթ.)¹⁸:

Այն վերադարձնելու նպատակով Բոհեմունդը 1185 թ. Անտիոք է հրավիրում Ռուբենին ու ձերբակալում նրան¹⁹: Ազատության դիմաց Անտիոքին են զիջվում Թիլը, Ճկերը, Մամեստիան և Ադանան²⁰: Որպես գրավական՝ Անտիոք են ուղարկվում Ռուբենի մայր Ռիտան ու այլ ազգականներ²¹:

Հստ ամենայնի, Ռուբենը նաև վասալական երդում է տվել Բոհեմունդին, որը հետագայում տարածվել է Լևոն II իշխանի վրա (1187-1219 թթ. 1198 թ-ից թագավոր Լևոն I): Կարծիքը հենվում է Լևոնի Անտիոք գնալու, Բոհեմունդի կողմից ասպետ կարգվելու ու նրա մոտ ծառայության անցնելու մասին եղած հաղորդման վրա²², քանի որ ավելի ուշ Լևոնը Անտիոքի հպատակ չի դարձել: Պատահական չէ, որ Լևոն II-ը 1188 թ. կնություն առավ Անտիոքի իշխանուհի Սիբիլայի զարմուհի Իզաբելլային²³:

XII դ. 80-ական թթ. խաչակրաց պետություններին սուլթան Սալահ ադ-Դինի հասցրած հարվածներից անմասն չի մնում նաև Անտիոքի իշխանությունը: Անտիոքի թուլացումը ճանապարհ էր հարթում Կիլիկիայի անվանական

¹⁷ **Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք**, էջ 193 հմմտ. «Ճաշոց Հեթմոյ Արֆայորդոյ» (ՄՄ 979 ձեռագրի հիշատակարանը), Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դ. (այսուհետ՝ ՀՁՀ ԺԳ դ.), կազմեց Ա. Մաթևոսյան, Երևան, 1984, էջ 586:

¹⁸ Willermi Tyrensis Archiepiscopi, op. cit., pp. 1113-1114.

¹⁹ **Vahram D'Edesse**, Chronique rimée, des rois de la Petite Arménie, RHC, Doc. arméniens, t. 1, Paris, 1869, pp. 509-510, ճաշոց Հեթմոյ Արֆայորդոյ, ՀՁՀ, ԺԳ դ., էջ 586:

²⁰ **Bar Hebraeus**, The chronology of Gregory Abu'l Faraj, Oxford, 1932, pp. 319-320, Միխայել Ասուրի, Ժամանակագրություն, Երուսաղեմ, 1871, էջ 492:

²¹ **Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք**, էջ 194, **Vahram D'Edesse**, op. cit., p. 510.

²² Լ. Հ. Տեր-Պետրոսյան, նշվ, աշխ., հ. Բ, էջ 160-163:

²³ **Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք**, էջ 201: Ֆ. Ուպենսկին Իզաբելլային համարում է Բոհեմունդ III-ի աղջիկը: Տե՛ս Փ. Ի. Успенский, История крестовых походов, Москва, 2001, с. 418.

կախվածությունը չեզոքացնելու համար: Կիլիկիայում կորցրած դիրքերը ռազմական ճանապարհով հետ բերելու գիտակցումը այլևս ոչ մի այլ հույս չէր թողնում, քան իր «վասալին» դավադրությամբ պատժելու մասին խորհելը²⁴: Սակայն Լևոնն ինքն է հակաքայլ ձեռնարկում և 1193 թ. գերում է իշխանին²⁵:

1194 թ. կողմերի միջև համաձայնություն է հաստատվում, որը մեծ գիշումներ էր նախատեսում Բոհեմոնդի համար²⁶: Ազատության դիմաց իշխանը պարտավորվում էր Կիլիկիային հանձնել Բաղրասից ու Պորտեկայից մինչև Այաս ընկած տարածքները, ընդունել Լևոնի գերիշխանությունը²⁷: Հաշտությունն ամրագրվում էր Բոհեմոնդի որդի Ռայմոնդի և Լևոնի զարմուհի Ալիծի ամուսնությունից, որոնք ապրելու էին հայոց արքունիքում, իսկ ծնված արու զավակը պետք է ժառանգեր և՛ Անտիոքը, և՛ Կիլիկիան²⁸:

Այսպիսով, Բոհեմոնդ III-ի գերությունից և դրան հետևած պայմանագրով Լևոնը ձգտում էր, ի թիվս բազմաթիվ այլ հարցերի, հնարավորություն ու իրավաբանական հիմք ստեղծել հետագայում Անտիոքը Կիլիկիային միավորելու և ավագությունն Անտիոքի նկատմամբ ապահովելու համար:

Վերջին հանգամանքը Լևոնից պահանջում էր ունենալ ավելի բարձր տիտղոս, քան կրում էին Անտիոքի իշխանները: Այս կապակցությամբ Կ. Կաէնը կասկածի տակ դնելով Ստում Բոհեմոնդի վասալական երդումը Լևոնին՝ շեշտում է, որ պրինցը չէր կարող հասարակ իշխանի ստորակա դառնալ²⁹: Վերջին փաստն իր հերթին արագացնում էր թագադրման շուրջ տարվող

²⁴ **Chronique d'Ernoul et de Bernard le Trésorier**, Paris, 1871, p. 319, **Les Gestes des Chiprois**, RHC, Doc. arméniens, t. 2, Paris, 1906, p. 661, **C. Cahen**, *La Syrie du nord à l'époque des croisades et la principauté franque d'Antioche*, Paris, 1940, p. 582, **R. Grousset**, op. cit., t. 3, Paris, 1936, pp. 123-129, **Г. Г. Микаелян**, указ. соч., с. 156, և. չ. **Տե՛ր. Պետրոսյան**, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 171-172:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 204, «Հեթում պատմիչի ժամանակագրությունը», *Մանր ժամանակագրություններ*, XIII-XVIII դդ. (այսուհետ՝ *Մժ*, XIII-XVIII դդ.), հ. 2, Երևան, 1956, էջ 60, **Les Gestes des Chiprois**, op. cit., pp. 661-662.

²⁶ Պայմանագրի վերլուծությունը տե՛ս Լ. Չ. **Տե՛ր. Պետրոսյան**, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 174-175:

²⁷ **Chronique d'Ernoul et de Bernard le Trésorier**, pp. 320-321, **Les Gestes des Chiprois**, op. cit., p. 662.

²⁸ **Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք**, էջ 206-207, **Смбат Спарамет, Лемонисъ**, пер. **Галстян А. Г.**, Ереван, 1974, с. 115, հմմտ. **L'estoire de Eracles empereur**, RHC, Hist. occidentaux, t. 2, Paris, 1859, pp. 209-215, *La continuation de Guillaume de Tyr (1184-1197)*, Paris, 1982, p. 170-171, 176-178, «Հեթում պատմիչի ժամանակագրությունը», *Մժ*, XIII-XVIII դդ., հ. 2, էջ 60:

²⁹ **C. Cahen**, op. cit., p. 586.

բանակցությունները: Այս կապակցությամբ պահպանվել է հետաքրքիր տեղեկություն Բեռնար Գանձապահի և էննուլի ժամանակագրության մեջ: Հստայգամ, Լեոնը Հենրի Շամպայնացուն Կրիկիայից ճանապարհելուց առաջ դիմում է նրան թագ ստանալու համար հետևյալ խոսքերով. «...Սիր, ես ունեմ բավական հողեր, քաղաքներ և ամրոցներ, բավարար եկամուտներ, որպեսզի դառնամ թագավոր: Անտիոքի իշխանն իմ մարդն է (ենթակայի իմաստով): Խնդրում եմ ինձ թագադրել... Եվ կոմսն ուրախությամբ թագադրեց նրան³⁰»:

Ինչևիցէ, 1201 թ. Բոհեմունդ III-ի մահից հետո Կրիկիան շատ մոտ էր Անտիոքի դքսության վրա վերահսկողություն սահմանելուն: Սաի պայմանագրի համաձայն Անտիոքում գահը ժառանգելու էր Ռայմունդի ու Ալիծի որդին, քանի որ Ռայմունդը արդեն մահացել էր: Մանուկը ծնվել էր Կրիկիայում, որին նրա կնքահայր Լեոն թագավորը անվանեց Ռուբեն³¹: Այս իրավիճակում Անտիոքը Ռուբենի անունից Սահն ենթարկելու նոր հնարավորություն էր ընձեռնվում Լեոն I-ին, սակայն Անտիոքում քաղաքի ազնվականությունը Տրիպոլիից հրավիրում է կրտսեր Բոհեմունդին և հոր մահվան օրն իսկ նրան հռչակում Անտիոքի իշխան³²: Լեոնը հարկադրված էր վերադառնալ Կրիկիա:

Արդեն 1203 թ. նոյեմբերին Լեոնը նոր հարձակում է կազմակերպում Անտիոքի դեմ, բայց քաղաքում բախվելով Տաճարականների դիմադրությանը³³, որոնց օգնության էին շտապում նաև Հալեպի սուլթան Ալ-Մելիք ալ-Ջահիրի (1186-1216 թթ.) զորաբանակները, նահանջում է³⁴: Վերջինս 1205-1206 թթ. լուրջ հակահարվածներ ստացավ Լեոնի կողմից³⁵:

³⁰ Bernard le Trésorier, *Continuation de Guillaume de Tyr*, Paris, 1824, pp. 240, 242-243, *Chronique d'Ernoul et de Bernard le Trésorier*, pp. 322-323. Այստեղ, անկասկած, հեղինակը շփոթում է թագադրման հարցի կապակցությամբ տարվող բանակցային կողմերի անձերը Հենրի Շամպայնացուն ու Գերմանիայի կայսեր Հենրի VI-ին: Լեոնը թագ ստացավ վերջինից միայն 1198 թ.:

³¹ Սմբատայ Սպարապետի *Տարեգիրք*, էջ 207, *Chronique d'Ernoul et de Bernard le Trésorier*, p. 321, *La continuation de Guillaume de Tyr (1184-1197)*, p. 176.

³² *L'estoire de Eracles empereur*, op. cit., pp. 228-230, 313, *Chronique ...*, p. 321 հմմտ. Սմբատայ Սպարապետի *Տարեգիրք*, էջ 214, *Les Gestes des Chiprois*, op. cit., p. 663.

³³ *Les Gestes des Chiprois*, op. cit., p. 663, «Հերոս պատմիչի ժամանակագրությունը», *ՄԺ*, XIII-XVIII դդ., հ. 2, էջ 61:

³⁴ *Chronique ...*, pp. 322, 342, «Հերոս պատմիչի ժամանակագրությունը», *ՄԺ*, XIII-XVIII դդ., հ. 2, էջ 86, Աբու-Լ-Ֆիդա, *Ժամանակագրություն, Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին*, Երևան, 1965, էջ 228: Մանրամասներ տե՛ս **R. Grousset**, op. cit., t. 3, pp. 247-248.

³⁵ Վ. Տե-Ղևոնդյան, Ա. Բոզոյան, Ռ. Շոմուրով և Գ. Դանիելյան, *Կրիկյան Հայաստանը սահմանակից պետական միավորների ընկալումներում*, Երևան, 2016, էջ 137.

Անտիոքի հպատակեցման հարցում Լևոն I-ը փորձում էր օգտագործել նաև Տրիպոլիում և Անտիոքում Բոհեմոնդի դեմ ծագած դժգոհությունները: Լատին պատրիարք Պետրոս Անգուլեմացու (1196-1208 թթ.) գլխավորությամբ Անտիոքում տեղի ունեցող շարժմանը 1208 թ. օգնության հասան հայկական ուժերը: Ապստամբները Լևոնի առաջ բացում են դարպասները, Պետրոս Անգուլեմացին Ռայմունդ-Ռուբենին հռչակում է Անտիոքի իշխան: Բոհեմոնդ Միականին Տաճարականների գորակցությամբ այս անգամ ևս հայերին հեռացնում է քաղաքից՝ նորից հայցելով ալ-Ջահիրի ու Իկոնիյի սուլթան Քեյ խոսրով I-ի (1192–1196, 1205–1211 թթ.) օգնությունը³⁶:

Գեպքերի նման զարգացումը ստիպում է Լևոն I-ին վերանայել քաղաքականությունը Տաճարականների հետ ու նոր մակարդակի վրա բարձրացնել Ռայմունդ-Ռուբենի իրավունքները՝ փորձելով միարժամանակ ի ցույց դնել նրա օրինական կախվածությունն իրենից: Այսպես, նա 1209 թ. Ռայմունդ-Ռուբենին հռչակում է նաև իր թագաժառանգ, իսկ 1210 թ. Հոռմի պապի և Գերմանիայի կայսեր կողմից ստանում նրա համար խնդրած թագը³⁷:

Անտիոքի ժառանգության համար պայքարում շրջադարձային եղավ 1216 թ.: Տեղեկանալով Բոհեմոնդի Տրիպոլիում գտնվելու մասին՝ Լևոնը 1216 թ. փետրվարին շարժվում է Անտիոք, որտեղ պատրիարք Պետրոս Լաչեղոնացին Ռայմունդ-Ռուբենին կրկին հռչակում է Անտիոքի իշխան³⁸:

Թվում է՝ Լևոնին վերջապես հաջողվեց միավորել Կիլիկիան և Անտիոքը, սակայն նստելով դքսության գահին, Ռայմունդ-Ռուբենը փորձում է ընդհանրապես ազատվել նրա խնամակալությունից ու Հայոց թագավորին վանում Անտիոքից³⁹: Այս իրադարձությունը կարելի է համարել Լևոնի ծրագրի ավարտ, քանի որ Ռայմունդ-Ռուբենն արդեն չափահաս էր և նրա անունից Անտիոքը կառավարելու ոչ մի օրինական հիմք ինքն այլևս չուներ, իսկ նրան

³⁶ L'histoire de Eracles empereur, op. cit., pp. 313-314 հմմտ. Աճառուն Եղեսացի, *նշվ. աշխ.*, էջ 171-172: Մանրամասներ տե՛ս Ս. Պապիկեան, «Հայերը և խաչակիրները», *Հանդէս Ամսօրեայ*, Վիեննա, № 10-12 (1965 թ.) էջ 506, Վ. Տեր-Ղևոնդյան, Ա. Բոզոյան, Ռ. Շոխրով և Գ. Դանիելյան, *նշվ. աշխ.* էջ 93-96.

³⁷ Սմբատայ Սպարապետի *Տարեգիրք*, էջ 217:

³⁸ *Les Gestes des Chiprois*, op. cit., p. 665, Սմբատայ Սպարապետի *Տարեգիրք*, էջ 219, L'histoire de Eracles empereur, op. cit., p. 318, «Հեթում պատմիչի ժամանակագրությունը», ՄԺ, XIII-XVIII դդ., հ. 2, էջ 63:

³⁹ Bar Hebraeus, op. cit., p. 370, L'histoire de Eracles empereur, op. cit., p. 347. Մանրամասներ տե՛ս Լ. Տեր-Պետրոսյան, *Խաչակիրները և հայերը*, հ. Բ, էջ 225-227:

ուղղակիորեն ղեկավարելու ջանքերը շարդարացան: Ռայմունդ-Ռուբենի ապաշնորհությունն ամբողջությամբ երևաց Անտիոքում կառավարելու տարիներին, երբ վարած քաղաքականության արդյունքում իր դեմ տրամադրեց նաև դաշնակիցներին: Դժգոհությունը նրանից այնքան մեծ էր, որ 1219 թ. կեսերին Բոհեմունդ IV-ի կողմնակիցները վերականգնեցին նրա իշխանությունը⁴⁰:

Անտիոքի վրա վերահսկողություն հաստատելու Լևոնի փորձերը թեև լուրջ հաջողություններ ունեցան, սակայն վերջ ի վերջո նա իշխանությունում հանդիպեց լատին ասպետների դիմադրությանը և չկարողացավ վերջնականապես ամրապնդվել Անտիոքում: Իսկ նրա մահից հետո Կիլիկիայում ծավալված գահակալական վեճերն արդեն հնարավորություն են ընձեռում իշխանությանը միջամտելու հայկական պետության ներքին գործերին: Երկար վիճաբանություններից հետո հայ ավագանին վճռում է Լևոն արքայի դստերը կնություն տալ Բոհեմունդ IV Միականու կրտսեր որդուն՝ Ֆիլիպին⁴¹, որից հետո Կիլիկիային տիրանալու Անտիոքի իշխանների նկրտումներն ավելի հավանական էին դառնում, քան երբևէ: Այսպես.

- Ֆիլիպը Բոհեմունդ IV-ի խորհրդով պաշտոնանկ է անում հայ իշխաններին ու նրանց փոխարինում Անտիոքից հրավիրված ու դրածոներով⁴².

- Լևոնի ու նրա նախնյաց հարստությունը յուրացնում և մաս-մաս ուղարկում է Անտիոք⁴³.

- Ֆիլիպի կառավարման ընթացքում Բոհեմունդը խորամանկությամբ կարողացել էր որդուց կորզել մեծ քանակությամբ արծաթ ու ոսկի, ինչպես նաև Լևոն II-ի թագն ու գահը, որն Անտիոքում գրվում էր միայն հանդիսավոր օրերին⁴⁴.

⁴⁰ *Les Gestes des Chiprois*, op. cit., pp. 665, 670 հմմտ. **L'Estoire de Eracles empereur**, op. cit., pp. 318, 348-349, «Հեթոմ պատմիչի ժամանակագրությունը», ՄԺ, XIII-XVIII դդ., հ. 2, էջ 63:

⁴¹ **С. Спарамет**, указ. соч., с. 127 հմմտ. **Bar Hebraeus**, op. cit., p. 380, **Michel Le Syrien**, *La chronique*, RHC, Doc. arméniens, t. 1, Paris, 1869, pp. 407-408, **Լ. Հ. Տեր-Պետրոսյան**, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 247:

⁴² **С. Спарамет**, указ., соч., с. 128, «Հեթոմ պատմիչի ազգաբանական աշխատությունները», ՄԺ XIII-XVIII դդ., հ. 2, էջ 104-105, **Bar Hebraeus**, op. cit., p. 380, **Michel Le Syrien**, op. cit., p. 407.

⁴³ **Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք**, էջ 225, **Կիրակոսի Գանձակեցոյ, Պատմութիւն Հայոց**, աշխատասիրությամբ **Կ. Ա. Մելիք-Յանջանյանի**, Երևան, 1961, էջ 189, **Վարդանայ Վարդապետ**, *Հաւաքումն պատմութեան*, Վենետիկ, 1862, էջ 143:

⁴⁴ **Դավիթ Բաղիշեցու ժամանակագրությունը**, ՄԺ XIII-XVIII դդ., հ. 2 էջ 344, **Կիրակոսի Գանձակեցոյ**, նշվ. աշխ., էջ 189, **Վարդանայ Վարդապետ**, նշվ. աշխ., էջ 143, **De Vardan**

- Ֆիլիպը լիովին գտնվում էր հոր հսկողության տակ և ըստ Միքայել Ասորու՝ նա անգամ խաբվել է Բոհեմոնդի կողմից⁴⁵:

Նման քաղաքականությունը հայերի մոտ նույնիսկ իրենց երկիրը ֆրանկների կողմից գրավված տեսնելու վախ էր ներշնչում⁴⁶, այդ պատճառով երկրի ավագանին Կոստանտին Պալլի գլխավորությամբ հաշվեհարդար է տեսնում Ֆիլիպի հետ: Այս իրադարձությունների արդյունքում հայ-անտիոքյան հարաբերությունները բավական սրվում են, բայց և ավարտվում են նույնքան անսպասելի՝ մոնղոլների ու մամլուքների ծավալվող հակամարտությանը զուգահեռ: Նման ուժերին դիմակայելու միակ երաշխիքը մնում էր համատեղ պայքարը:

Անտիոքի ու Կիլիկիայի միջև ծավալված երկխոսությունը վերջնականապես ամրապնդվում է Բոհեմոնդ VI-ի (1252-1268 թթ.) և Հեթում I-ի (1226-1270 թթ.) դուստր Սիբիլլայի ամուսնությամբ⁴⁷: Հարցին անդրադարձած մի շարք պատմաբանների կարծիքով ամուսնությունը հաջորդել են հետևյալ փոփոխությունները Կիլիկիա-Անտիոք հարաբերություններում⁴⁸.

ա. Ամուսնությունից հետո Բոհեմոնդը դարձել է Հեթում արքայի վասալը:

բ. Հայերը համաձայնել են կիսել Անտիոքի պաշտպանության պատասխանատվությունը:

գ. Այնուհետ իշխանությունն ամբողջությամբ գործել է Կիլիկյան Հայաստանի քաղաքական համակարգում:

Որպես այդ ազդեցության իրական արտացոլում համարում են.

- Բոհեմոնդի և Հիվանդախնամ միաբանների միջև պայմանավորվածության ձեռքբերման հարցում Հեթումի միջամտությունը,

le Grand, L'histoire universelle, RHC, Doc. arméniens, t. 1, Paris, 1869, 442-443. Կիրակոս Գանձակեցու օգտագործած «պատաղն» բառը բացատրվում է որպես զահ կամ վրան: Տե՛ս Գ. Գ. Микаелян, указ. соч., с. 293, Ղ. Ալիշան, Սիսուան, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1885, էջ 94:

⁴⁵ Michel Le Syrien, op. cit., p. 407.

⁴⁶ Իբն Ալ-Ասիր, *Կիսկատար պատմություն*, Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. 11, Արարական աղբյուրներ, գիրք Բ, Երևան, 1981, էջ 332:

⁴⁷ Սմբատայ Սպարապետի *Տարեգիրք*, էջ 230, 231, Bernard le Trésorier, op. cit., p. 553, L'Estoire..., op. cit., p. 442, «Հեթում Բ-ի տարեգրությունը», ՄԺ XIII-XVIII դդ., հ. 1, էջ 81, «Հեթում պատմիչի ազգաբանական աշխատությունները», ՄԺ, XIII-XVIII դդ., հ. 2, էջ 105:

⁴⁸ S. Runciman, *A history of the Crusades*, t. 3, London-New York, 1954, p. 287, Լ. Հ. Տեր-Պետրոսյան, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 70-71, R. Grousset, op. cit., t. 3, pp. 515-516.

- 1259 թ. Անտիոքի դքսի դեմ Տրիպոլիում ծագած ապստամբության ճնշման հարցում Հեթումի դերը,

- Իշխանությունը մոնղոլների հետ եռակողմ դաշինքի մեջ ներքաշելու փաստերը:

Կարևորելով հանդերձ մեծանուն գիտնականների եզրակացությունները՝ փորձենք առանձին-առանձին անդրադառնալ նշված հանգամանքներին:

Աղբյուրների տեղեկությունները ստիպում են ավելի շատ խոսելու փոխադարձ այցելություններով ամրապնդված ֆրանկո-հայկական կայուն դաշինքի⁴⁹, քան փաստացի վասալության մասին: Քննարկելով Անտիոքի իշխանի ու նրա հակառակորդների միջև Հեթում թագավորին վերագրվող միջամտությունների դեպքերը՝ նշենք.

ա. Հիվանդախնամների մագիստրոս Գիյոմ դե Շատոնյոֆը (1243-1258 թթ.), դեռևս 1256 թ. Բոհեմունդի հետ եկել էր նախնական համաձայնության: 1259 թ. Անտիոքի իշխանի և միաբանների նոր մագիստրոս Հյուգո դե Ռեելի (1258-1277 թթ.) միջև ստորագրվում է մեկ այլ համաձայնագրություն, որը կոչված էր դադարեցնելու Երուսաղեմի գահաժառանգության համար մղվող քաղաքացիական պատերազմը: Ավելացնենք նաև, որ այսքանով Բոհեմունդ VI-ի ու Հիվանդախնամների միջև հակասությունները վերջնական լուծում չստացան: Բերված փաստերը չեն խոսում Անտիոքի ու Հիվանդախնամների հաշտեցման ընթացքում Հեթումի որևէ լուրջ դերակատարության մասին:

բ. 1259 թ. Հեթումը 200 մարտիկներով նավարկում է Տրիպոլիի կոմսություն և օգնում Բոհեմունդին ապստամբությունը ճնշել⁵⁰: Այնուամենայնիվ, Հեթումի ցույց տված օգնությունը դժվար է դիտել որպես «սյուզերենի պարտավորությունների կատարում», առավել ևս, որ այդ ապստամբությունը ծագել էր այնպիսի հավակնոտ ծրագրի արդյունքում, ինչպիսին էր Բոհեմունդի պայքարը Երուսաղեմի ու Կիպրոսի թագավորությունների խնամակալ հռչակվելու համար⁵¹: Ուստի դժվար է այն համարել միջամտություն Անտիոքի ներքին գործերին:

⁴⁹ Սմբատայ Սպարապետի *Տարեգիրք*, էջ 231:

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 234, «Հեթում պատմիչի ժամանակագրությունը», *Մժ, XIII-XVIII դդ.*, հ. 2, էջ 70, «Հեթում Բ-ի տարեգրությունը», *Մժ, XIII-XVIII դդ.*, հ. 1, էջ 82:

⁵¹ L'Estoire ..., op. cit., pp. 439, 443, 634-635, Bernard le Trésorier, op. cit., էջ 555, Les Gestes des Chiprois, op. cit., pp. 742-744, 780, «Հեթում պատմիչի ժամանակագրությունը» *Մժ, XIII-XVIII դդ.*, հ. 2, էջ 68, Kenneth M. Setton, *History of the Crusades*, t. 2, Wisconsin, 1969, pp. 569-570.

գ. Անտիոքի հետ Կիլիկիայի ռազմաքաղաքական դաշինքի ավելի ցայտուն օրինակ է նրանց դաշինքը մոնղոլների հետ: Այստեղ Հեթումի դերը միանշանակ ընդգծվում է, սակայն Բոհեմունդի որոշումը պետք է դիտարկել ոչ թե Հայոց թագավորի ազդեցության, այլ սեփական շահերի պաշտպանության տեսանկյունից:

Մոնղոլների հետ դաշինքը կարևորվում էր նրանով, որ այդ նոր ուժի ի հայտ գալուց հետո Կիլիկիան և Անտիոքը միայն միասնական գործողությունների շնորհիվ կարող էին գոյատևել: Բացի այդ, օգտվելով հովանավորությունից, նրանք հնարավորություն էին ստանում վերադարձնել կորցրած տարածքները: Այդ դաշինքի նպատակահարմարության մեջ Հեթումը կարողացավ համոզել նաև Անտիոքի իշխանությանը: Չնայած Բոհեմունդ VI-ը սկզբում մերժեց մոնղոլների պայմանները, բայց Բաղդադի հառանի, Եդեսիայի ու Սրուճի հպատակեցումից հետո⁵², Անտիոքի սահմաններին հասած Հուլավու խանը այլ ընտրության չէր թողնում Բոհեմունդին⁵³: Գործք Կիպրացոցն այս առնչությամբ նշում է. «Չքնաղ իշխան Բոհեմունդը մեծ ընդունելության արժանացավ հզոր արքա Հուլավուի կողմից, քանի որ իշխանը հայոց արքայի փեսան էր...: Նրանք պետք է միանային թաթարներին և առաջանային սարացիներին (կամ սարակինոսներին) ձեռքում գտնվող Դամասկոս»⁵⁴: Այս տեղեկությունն այն առանցքն է, որի հիման վրա Բոհեմունդի ներքաշումը հակամամլուքյան դաշինքի մեջ դիտվում է որպես Անտիոքի վրա Կիլիկիայի քաղաքական ազդեցության հետևանք: Բայց սա ավելի շատ ընդգծում է Հեթումի լավ փոխհարաբերությունները Հուլավուի հետ, քան Անտիոքի իշխանի կախվածությունը նրանից: Բացի այդ, Բոհեմունդը դաշինքի դիմաց մոնղոլներից այնպիսի առաջարկներ ստացավ, որ դժվար է պատկերացնել, թե որևէ մեկը կարող էր դրանցից հրաժարվել:

Հուլավուն խոստացավ հաջողության դեպքում Անտիոքին վերադարձնել անդրորոնտյան բոլոր տարածքները, որոնք մահմեդականների ձեռքում էին⁵⁵: Չնայած ստեղծված դաշինքի սկզբնական հաջողություններին, ի վերջո մոն-

⁵² Bar Hebraeus, op. cit., pp. 509.

⁵³ А. А. Доманин, *Крестовые походы под сенью креста*, Москва, 2005, с. 352 հմմտ. Ж. Ришар, *Латинно-Иерусалимское королевство*, СПб, 2002, с. 349, 350.

⁵⁴ Les Gestes des Chiprois, op. cit., pp. 751.

⁵⁵ Haytonus, *Flos historiarum terre Orientis*, RHC, Doc. arméniens, t. 2, Paris, 1906, p. 302.

ղոյնները ծանր պարտուծյուն կրեցին մամլուքներից, որին հետևեցին նրանց տատժիչ արշավանքները Կիլիկիա և Անտիոք 1266 և 1268 թթ.: Այդ հարվածների արդյունքում Անտիոքի իշխանությունը դադարեց քաղաքական միավոր լինելուց՝ վերջ դնելով նաև Կիլիկյան Հայաստանի հետ երկարատև մրցակցության պատմությանը:

Ամփոփելով, նշենք, որ Անտիոք-Կիլիկիա հարաբերություններում ավագությունը պայմանավորում էր հիմնականում կողմերից մեկի ռազմաքաղաքական առավելությունը տվյալ պահին: Կիլիկիայում և Անտիոքում հաստատված արքունիքները երբեք մեկ ավատական համակարգի մաս չեն կազմել: Մինչև թագավորության հռչակումը հայ իշխանները ճանաչվում էին որպես Բյուզանդիայի վասալներ, իսկ Անտիոքի իշխանությունը պաշտոնապես մնում էր որպես Երուսաղեմի թագավորության մաս: Բացառություն են կազմում միայն Բյուզանդիայի կողմից Անտիոքին պարտադրված հաշտությունները, որտեղ Անտիոքի իշխանները ընդունում էին նաև կայսեր գերակայությունը՝ միաժամանակ մնալով Երուսաղեմի թագավորության մաս: Ստեղծվում էր բավական բարդ ավատական փոխհարաբերությունների խճճված շղթա, սակայն դրանց կարգավորման համար անհրաժեշտ ժամանակի և ուժերի բացակայությունն ամեն անգամ իրերի դրությունը վերադարձնում էին ելման կետ: Բյուզանդական զորքերի հետքաշումից շատ չանցած Անտիոքի իշխանները խախտում էին պայմանագրերով ստանձնած գրեթե բոլոր պարտավորությունները:

Կայսրության թուլացումը տարածաշրջանում աներկբա ստեղծում էր մի իրավիճակ, երբ երկու երկրների իշխող վերնախավերը փորձում էին մյուս կողմին պարտադրել իրենց գերակայությունը: Քանի որ նրանցից ոչ մեկը, տարբեր պատճառներով, չէր կարող հավակնել հարևան պետության ուղղակի գրավմանը, ուստի փորձ էր արվում քաղաքական ազդեցության տարածելու միջոցով վերահսկել իրավիճակը գոնե Դաշտային Կիլիկիայի ու սահմանակից բերդերի պարագայում: Բացի տնտեսական, առևտրային կարևորությունից, դրանց վերահսկումը հնարավորություն էր տալիս ապահովել ռազմավարական առավելություն մյուս կողմի նկատմամբ:

Համադրելով բազմաթիվ իրարամերժ տեղեկությունները՝ կարող ենք ընդգծել, որ Անտիոքի իշխանության սկզբնական ավագությունը հայկական պետության նկատմամբ աստիճանաբար վերափոխվեց Կիլիկիայի թագավորության առավելությանը: Մի շարք հետազոտողներ իշխանության գոյության

վերջին տասնամյակները նույնիսկ ամբողջությամբ պայմանավորում են Հայոց թագավորության քաղաքականությանը, բայց փաստերի համադրումը մի փոքր ավելի բարդ պատկեր է ստեղծում:

VAHE AVETISYAN

**THE QUESTION OF POLITICAL INFLUENCE IN THE
RELATIONS BETWEEN THE PRINCIPALITY OF ANTIOCH
AND CILICIAN ARMENIA**

Key words: Crusades, Byzantine Empire, chivalric-religious orders, feudal systems, Kingdom of Jerusalem, Mongol invasions.

As a result of the First Crusade in the Middle East, four Latin states were formed. Of these, the Principality of Antioch from the very beginning of its existence laid claim to Cilicia which then belonged to the Byzantine Empire. With the strengthening of the Cilician Armenian state and the gradual weakening of the Empire, the question as to the ownership of these territories arose. Since Antioch lacked necessary forces for direct control over the disputed territories, the only possible way to achieve the desired goal was to make an attempt of political influence on the Armenian Court. However, from a certain moment the Armenian nobility itself resorted to this method of influence on the Principality of Antioch.

BAЭ АВЕТИСЯН

**ВОПРОС ПОЛИТИЧЕСКОГО ВЛИЯНИЯ ВО ВЗАИМОТНОШЕНИЯХ
МЕЖДУ АНТИОХИЙСКИМ КНЯЖЕСТВОМ И
КИЛИКИЙСКОЙ АРМЕНИЕЙ**

Ключевые слова: крестовые походы, рыцарско-монашеские ордена, феодальные системы, Иерусалимское королевство, монгольские завоевания.

В результате первого крестового похода на Ближнем Востоке образова-

лись четыре латинских государства. Из них Антиохийское княжество уже с самого начала своего существования претендовало на Киликию, принадлежащую тогда Византии. В условиях усиления Киликийского армянского государства и постепенного ослабления Византийской империи, встал вопрос о принадлежности этих территорий. Отсутствие у Антиохийского княжества необходимых для прямого контроля над спорными территориями сил, сделало попытки политического влияния на армянский двор единственным возможным способом достижения желаемого. Однако с определенного момента сама армянская знать прибегла к этому методу для воздействия на Антиохийское княжество.